

В і д г у к
офіційного опонента на дисертацію Пархоменко Марії Вікторівни
«Повсякденне життя візантійського Херсонеса – Херсона (IV-X ст.)»,
представлену на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія

Таврійський Херсонес є видатною історико-культурною пам'яткою, який, незважаючи на майже двохсотрічне вивчення, не втрачає свого наукового значення і тому є постійно привабливим для дослідників. Сказане повною мірою стосується переламного моменту в його історії, коли пізньоантичний Херсонес перетворився на ранньосередньовічний Херсон. Проте, з огляду на солідну історіографічну базу, присвячену різноманітним аспектам політичного, економічного, релігійного і культурного життя міста в цей час (тут не можна не згадати величезний внесок в цю проблематику саме науковців Кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету), здавалося б, надзвичайно важко знайти тему для нового наукового дослідження. Але потужний інформаційний потенціал пам'ятки робить невичерпним і науковий пошук, з нею пов'язаний.

Вибір теми дисертаційного дослідження Пархоменко М.В. є актуальним, оскільки всеохоплююча характеристика значного пласту провінційної міської культури доби раннього середньовіччя ще й дотепер залишається практично невідомою широкому науковому загалу, попри значний накопичений в процесі розкопок археологічний матеріал, низку добре відомих писемних джерел та спеціальні роботи, які часто дають полярні оцінки становища Херсонеса в цей час. Тому мета роботи, окреслена автором, як «комплексне вивчення «структур повсякдення» Херсонеса-Херсона в контексті міського життя в Візантії – як наукова проблема ставиться вперше. З метою пов'язані об'єкт і предмет дослідження, останній акцентовано на триєдиній складові – міський, житловий і особистий простір людини. Поставлені завдання відображають етапність дослідницької роботи автора, йдуть від з'ясування окремих складових до фінального узагальнення – реконструкції міського середовища і відтворення образу того, хто його створив. Ці методичні засади

автором витримані впродовж всієї роботи, більше того, вони знаходяться в руслі сучасних наукових підходів, які поєднують історичні, культурологічні, антропологічні дослідження.

Окремої уваги заслуговують хронологічні рамки дисертації, особливо її нижня межа, окреслена IV ст., оскільки не так давно дискусія про те, від якого рубежу вести початок раннього середньовіччя в Херсонесі, схилилася на сторону більш пізньої дати. Верхня хронологічна межа як піковий час у розвитку Візантії і її культури також не викликає заперечень. Не викликають зауважень і географічні рамки дисертації, хоча було б бажано деталізувати, що саме мається на увазі під «найближчими околицями» Херсона.

Рецензоване дисертаційне дослідження має логічну структуру. Після необхідного розгляду історії вивчення питання в науковій літературі автором детально розібрані джерела та викладені наукові методи, використані при написанні роботи. Автору вдалося довести, що, незважаючи на давній інтерес до ранньосередньовічного Херсону, узагальненої характеристики специфіки цього міста в порівнянні з іншими містами Візантійської імперії зроблено не було. Новаторським підходом відзначається аналіз писемних джерел, які структуровані не лише за типами, але і за принципом їх відношення до життєдіяльності містян, зокрема, безпеки, організації житла, роботи адміністративних інституцій, боротьби з рецидивами політеїзму тощо. В даному випадку, провінційне положення міста не завадило застосуванню до нього тих же методичних положень, що й до наближених до Константинополя центрів імперії, як це прийнято зараз в історіографії.

Другий розділ присвячено вивченню міського простору пізньоантичного Херсонеса в динаміці його перетворення на середньовічний Херсон – акцент зроблено на кліматичних особливостях та санітарно-гігієнічній складовій, розвитку міської медицини, приділено детальну увагу монументальним спорудам, успадкованим від античної доби, – оборонним та громадським, зокрема, театру та лазням, їх розвитку використанню в структурі середньовічного міста. Третій розділ логічно витікає з другого,

вивчення простору громадського є невід'ємним від приватного. Саме тому детально розглянуті житлові будинки в структурі міського середовища, їх схожість та відмінність від тих, що були успадковані від античного міста на тлі уявлень про житловий будинок візантійської епохи. Третій розділ присвячено власне міському населенню – дослідженню його етнічного складу з урахуванням даних антропології, вивчення його харчового раціону і на підставі цього – здійснено спробу реконструкції узагальненого вигляду мешканців міста. Роботу завершують необхідні висновки; солідний список використаних джерел містить 914 позицій. Ілюстративний матеріал, поданий в додатках, доповнює дослідження.

Даючи загальну оцінку роботі Пархоменко М.В., апробованій в 28 наукових публікаціях, з яких 6 розміщено у фахових виданнях і 2 у закордонному періодичному виданні, зазначу, що автору в цілому вдалося виконати всі поставлені на початку роботи завдання і в результаті отримати висновки, які дійсно відзначаються науковою новизною. Зокрема, ретельний історіографічний розгляд (с. 28-34) довів, що питання побуту містян на сьогодні виявилися краще вивченими для пізньосередньовічного часу, аніж для раннього; вплив клімату розглядався лише з точки зору локальної сейсмоактивності (с. 34). Привертає увагу низка оригінальних висновків автора. Серед них – те, що «основним критерієм добробуту у візантійській урбаністичній традиції до VI ст. стає безпека», чим він, безумовно, різко контрастує з відповідним критерієм античної (принаймні, класичної) доби, коли в основу міського співмешкання покладено принцип «люксусу» або максимального комфорту проживання. Важливий висновок спрямовано на ствердження що «невід'ємною рисою візантійського містобудування був традиціоналізм, виявлений у бажанні зберегти зовнішній вигляд житлових і громадських будівель з часів античності». Суттєвим є й висновок про те, що оборонний ансамбль античного Херсонеса зберігся в практично незмінному вигляді і в структурі середньовічного міста впродовж майже тисячі, наважаючи на невідворотну еволюцію зброї, методів і тактики проведення

облоги і оборонних заходів. Ще, до речі, ще раз підтверджує високий клас містобудівельної програми античної епохи і її не менш якісне втілення в Херсонесі. Підрозділ про міську оборону та стратегічне забезпечення є, на мою думку, сильною стороною дисертаційного дослідження.

Заслуговує на увагу низка наведених та проаналізованих автором джерел, що свідчать про опікування ранньою Візантійською імперією театрами і, відповідно, дозвіллям громадян. Це змусило на новому рівні проаналізувати роль театру в житті Херсонеса в цей час. Висновок про те, що саме утвердження християнства як панівної релігії не призвело до миттєвого руйнування театру в Херсонесі, а більш реальною видається теза про першочергову роль кризи самого театру як культурного явища аж до муніципальної реформи IV ст. заслуговую на увагу. Імпонує також ідея, що зміна громадської функції терм пов'язана зі зміною ідеології суспільства, і це відбулося на лазнях Херсонеса. Заслуговує на увагу переконливий опис комплексу споруд та знахідок, що мають відношення до міської лікарні на місці ранішого громадського комплексу біля Південних воріт міста.

Мою особливу увагу привернув розділ III, присвячений житловому домобудівництву. Висновок про традиційність забудови хотіла б поточнити: не на «пізньоантичних фундаментах» (с. 129), а ще на пізньокласичних, а ось рибозасолювальні комплекси та низку майстерень ранньосередньовічне місто успадкувало від пізньоримської доби і їх треба було «вписати» в структуру міста, незважаючи на небажані незручності, а не в порушення діючого нормативного законодавства – тут я згодна із критичним ставленням до точки зору А.І. Романчук. В цьому плані Херсонес є дійсно феноменально збереженою пам'яткою. Головний висновок про необхідне дотримання засад комфортності і прийнятних тогочасних норм у житловому будівництві зауважень не викликає.

Вдався автору і останній розділ, в якому з несподіваних і нетрадиційних ракурсів виліплено образ рядового херсоніта з його щоденними заняттями і хворобами, для чого залучено матеріали некрополів. Цілком обґрунтовані

сумніви автора щодо спрощеного трактування етнічного складу Херсонеса в IV-VI ст., за якого варварський компонент представлений лише сарматами (с. 160). Детальний розбір антропологічних та археологічних джерел на тлі ситуації в Візантії дозволив автору виділити ще й наявність штучної зміни населення внаслідок епідемічних лихоліть та суттєвого іудейського компоненту. Заслуговує на увагу висновок, що ранньосередньовічні мешканці Херсону були візантійцями за конфесійною ознакою, натомість варварська антропологічна складова має своє пояснення.

В цілому, незважаючи на загальне цілком позитивне враження від дисертаційного дослідження, вона, на мою думку, містить і певні недоліки, що є цілком зрозумілим з огляду на масив матеріалу, залученого до роботи, і значну новаторську складову; до того ж є положення, що через недостатню, на мій погляд, аргументацію, викликають дискусію.

Так, в розділі I(с. 31) автор лише побічно згадує, що розгляд ранньосередньовічної історії Херсонеса починався з VIст., а в кращому випадку згадувалося Vст.Зрозуміло, що проблема хронології виходить за рамки дослідження, проте хоча б абзац доречно присвятити цьому питанню і обґрунтувати, чому автор почала саме з IVст., оскільки аргументів «проти» цього рубежу свого часу було багато.В контексті джерел було б бажано згадати підземну цистерну на агорі, яка містить низку малюнків на стінах, через що було висловлено припущення про її використання як тюрми – ще одне цікаве свідoctво міського життя. Проте, як і багато інших джерел Херсонеса, вона також повноцінно не опублікована.Хочу також заступитися за археологів, яких авторка занадто суворо покритикувала за те, що вони «не фіксували погано збережені ранньовізантійські комплекси» (с. 53). На жаль, здебільшого це неможливо, як до речі, і фіксацію комплексів римського часу – саме через тотальне їх нівелювання після X ст.

В розділі II, присвяченому трансформації античного міста в середньовічне, значну увагу приділено міському плануванню і будівництву громадських споруд. Чудовим прикладом санітарного облаштування міста є

громадський туалет біля Південних воріт, і хоча авторка йде за С.Б. Сорочаном у даті його функціонування від VI ст., я впевнена, що він з'явився також раніше, не пізніше III ст. н.е., оскільки разом із комплексом цистерни (водосховища) є взірцем влаштування подібних громадських латрин в комплексах римських військових таборів. Така пропозиція не протирічить облаштуванню тут в ранньовізантійську добу міської лікарні, було збережено спадкоємність у функціональному використанні споруд.

Як на мене, дискусійним є питання про використання техніки кладки *opus mixtum* від VI ст. (с. 83). Ця кладка, як і інші «опуси» проникають в провінційно-римське будівництво в Північно-Західному Понті з Нижньої Мезії в III ст., де вони в цей час також з'являються. Інша справа, що збереженість будівництва цього часу в Херсонесі дійсно змушує бажати кращого. Здається, що підсумовуючи загальний високий стан санітарного забезпечення міста (а наявність публічних латрин / афедронів є чудовим маркером), в чому я цілком погоджусь з дисертанткою, слід припинити повторювати тезу про те, що у водозбірні цистерни збирали дощову воду (с. 84). Тут краще дивитися на етнологічні паралелі, які свідчать, що в цистерни воду штучно заливали (навіть в сучасних умовах), а дощова вода не могла забезпечити її наповнення.

Дискусійним видається і побіжно згадане «згасання грецького поліса», разом з яким втрачають значення і театральні вистави (с. 102). Питання становлення, розвитку і згасання античного полісу в умовах Північного Причорномор'я – це загалом тема окремого дисертаційного дослідження; крім того, поліс почав поступово занепадати набагато раніше, якщо йдеться про державне утворення з набором демократичних інституцій і відповідних споруд, невід'ємною складовою яких був театр. В нашому випадку йдеться вже про суто дозвільну функцію театру, якою вона стала за часів Римської імперії, успадкована й ранньою Візантією із відповідною динамікою жанрів вистав. Таке саме зауваження стосується і лазень, коли йдеться про трансформацію «величезних, дорогих та розкішних комплексів» (с. 109). Так,

скоріш, можна атрибутувати терми Діоклетіана чи Доміціана в Римі, але не херсонеські споруди, хоча й зрозуміло, що автор має на увазі.

В розділі III, детально описуючи ті будинки на Північному березі та в Північно-Східному районі, що зберегли залишки ранньосередньовічної структури (с. 139), бажано було б наочно показати їх план, що ставилося завданням на початку цього підрозділу. Такий план унаочнив би ту кропітку роботу, яку здійснила авторка. Не впевнена, що можна казати про наявність саме колодязя, а не цистерни в 97-кварталі (с. 143), проте тут авторка йде за С.В. Ушаковим, автором розкопок цього об'єкту. До речі, можна було згадати і цистерну на території Північно-Східного теменоса, засипану також в VI ст. за М.І. Золотарьовим – цей об'єкт свідчить на авторську ідею про одночасне припинення існування споруд в місті внаслідок серйозних зовнішніх обставин. Поза увагою автора залишилися будинки у III кварталі, які наочно продемонстрували розширення площі внаслідок перебудови зовнішньої (північно-східної) стіни та як результат – звуження поперекової вулиці. Ця обставина як раз і свідчить про мінімальні зміни площ будинків із збереженням головного – заданого раніше квартального блокування.

До дійсно дискусійних моментів належить серйозний підрозділ про типовий ранньосередньовічний будинок і його можливу реконструкцію, особливо наявність двоповерхової конструкції. На моє глибоке переконання, єдиним індикатором наявності другого (верхнього) поверху можуть слугувати лише кам'яні сходи, що збереглися, проте – не товщина стін. Ще в житлових будинках пізньокласичного часу товщина наземних стін складала 0,75 м, а абсолютна більшість цих будинків мала лише один наземний поверх, за виключенням т.зв. казарми в південно-східному районі.

Не все зрозумілим для мене залишилося при підрахунку загальної площі будинку. Я згодна із площею, підрахованою автором для одного рівня – 100-150 кв.м. Але – таким чином не враховано другий поверх, до того ж з поля зору автора випали підвали, збудовані практично в кожному будинку великої площі античного Херсонеса. Якщо вони функціонували в

ранньосередньовічний час, то їх площа також має залучатися до підрахунків. Підвали чомусь взагалі не згадані автором. Я не вневнена, що тотально всі будинки були двоповерховими над рівнем землі, не можна виключати, що, як і за античної доби, другим поверхом слугувала заглиблена конструкція підвалу. З цим пов'язане і питання освітлення приміщень, оскільки відсутність вікон на вулицю – це ще антична традиція, зафіксована трактатом Багрянородного. Ця традиція, до речі, збережена і грецькою етнологією.

Не всі вирази здаються вдалим, зокрема «інфраструктура розваг Херсонесу» (с. 35); подекуди кидаються у вічі довгі цитати, які краще замінити власною думкою, бо при цитуванні іноземних авторів прийнято вказувати, чий це переклад українською – зрозуміло, що авторський, але цього не зроблено (с. 38, 40 і далі по тексту). Невдалим здається вираз «мешканці кримських поселень» (с. 48), коли йдеться про агіографічні згадки другої половини IX ст., оскільки топонім «Крим» належить до османських часів. Невдалим є вираз «міське планування у вигляді прямокутних квадратів» (с. 72), ще із посиланням на мою роботу. Там же: вулиця не може «розширюватися і утворювати площу», оскільки площа (агора) займала територію декількох кварталів та примикала до вулиці стандартної ширини. До тої ж категорії відноситься фраза «нанести на карту міста умовні позначки, що показують розташування залишків будинків» (с. 139), яка зводиться до виразу «здійснити картографування». Проте ці другорядні зауваження автору також слід врахувати при підготовці роботи до друку.

Вважаю за необхідне підкреслити, що перелічені зауваження носять, скоріш, дорадчий характер. Вони жодним чином не перекреслюють головного висновку про те, що дисертанткою написано серйозну, оригінальну, монографічну роботу, з ретельним опрацюванням величезної джерельної бази, що й призвело до створення вражаючого загального вигляду мешканця середньовічного Херсонесу і його непростого побуту, на вістрі якого знаходилася боротьба за власне виживання, незважаючи на короткий вік і невиліковні тоді хвороби. Саме така розлога історична реконструкція життя в

провінційному візантійському місті з урахуванням місцевої специфіки, дійсно визначається науковою новизною. Поставлені на початку роботи завдання виконані. Текст автореферату відповідає тексту дисертації.

Сказане дає мені підстави вважати, що текст дисертації Пархоменко Марії Вікторівни є цілісним, добре структурованим та цілком завершеним науковим дослідженням, яке повною мірою відповідає вимогам ДАК України до кандидатських дисертацій зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія, а її автор заслуговує на присудження їй наукового ступеню кандидата історичних наук.

Завідувач відділом античної археології

Інституту археології НАН України

доктор історичних наук

А.В. Буйських

Підпис *А.В. Буйських* засвідчую:
Нач. відділу кадрів *Ірина Ковальчук Т.В.*
12.03.2018 рр.

Відгук надіслано: 02.03.2018
Учений секретар